

A hangtani törvényszerűségek – a magánhangzó- és a mássalhangzótörvények

Bevezető gondolatok

Amikor beszélünk, hangokat ejtünk ki – de egyszersmind szavakat (és mondatokat stb.) is formálunk. A szavak esetén nem különálló hangokat ejtünk ki, hanem hangok kapcsolatát. Az ilyen hangkapcsolatokban az egyes hangok hatással vannak egymásnak; más szóval: nem közömbös, hogy egy hang milyen hangkörnyezetben hangzik el. A hangok egymásra hatását alkalmazkodásnak, az alkalmazkodás törvényeit pedig hangtörvényeknek nevezzük. Az alkalmazkodás fiziológiai (hangképzési) és egyszersmind nyelvtani jelenség; szerepe a hangképzés simábbá tétele.

A tétel kifejtése

Kétféle hangtörvényről beszélhetünk: magán- és mássalhangzótörvényekről.

Hangrend. A magánhangzók szavakon belüli harmóniáját **hangrendnek** nevezzük. A hangrend szempontjából három kategóriába sorolhatjuk a szavakat: magas, mély és vegyes hangrendűek lehetnek. A **magas hangrendű** szavak csak elöl képzett (magas) magánhangzót (tehát *e-t, é-t, í-t, i-t, ő-t, ő-t, ü-t* vagy *ú-t*) tartalmaznak, például a *fecske*, a *törzs* vagy a *mély* szavaink. A **mély hangrendű** szavak ezzel szemben kizárólag hátul képzett (vagyis mély) magánhangzókat (tehát *a-t, á-t, o-t, ó-t, u-t* vagy *ú-t*) tartalmaznak, mint a *tolat*, a *háború* vagy a *magas* szavak. A magyar szavak többsége vagy magas, vagy mély hangrendű, de sok olyan példát is találunk, amelyek mély és magas magánhangzókat egyaránt tartalmaznak, például a *csillag*, a *piros* vagy az *ital* szavak – ezeket nevezzük **vegyes hangrendűeknek**. A hangrend nem vonatkozik az összetett szavakra, illetve az idegen eredetűekre.

Illeszkedés. Vannak olyan toldalékok, amelyek az alapszó magánhangzójának jellege alapján többféleképpen lehetnek: nyaralni megyünk a Balatonra, de közben betérünk Érdre; végül megérkezünk a nyaralónkhoz, lemegyünk a vízhez, de nem felejtünk el szatyrot vinni a törülközőhöz. Ezt a hangtörvényt nevezzük **illeszkedésnek**: magas hangrendű szavakhoz a magas hangrendű **toldalékváltozat** járul: Érdre, könyvbe; a mély hangrendű szavakhoz pedig a hasonlóan mély hangrendű változat: Balatonra, ablakba. A **kétalakú toldalékok** (-ra, -re, -ban, -ben, -ba, -be, -ból, -ből, -tól, -től stb.) magas és mély hangrendű változattal rendelkeznek, míg a **háromalakúak** (-hoz, -hez, -höz; -on, -en, -ön) az **ajakműködés** szerint is illeszkednek: torhoz, de: törhöz. Vannak olyan szavaink is, amelyekhez látszólag ellentmondásos módon illeszkedik a toldalék: hídhoz (nem pedig *hídehez); író (nem pedig *író). Ezeknek az „anomáliáknak” **nyelvtörténeti okai** lehetnek: a szóalakok régebbi formájukban a maitól eltérő hangrendű magánhangzót tartalmazhattak, és az illeszkedés törvénye nem követte a hangváltozást.

A vegyes hangrendű szavak esetében a toldalékolás többféle lehet. Vannak köztük **ingadozó toldalékolású** szavak (Ágnesnek vagy Ágnesnak; Athénbe vagy Athénba); és vannak olyan vegyes hangrendűek, amelyek **csak magas vagy csak mély hangrendű toldalékot** kapnak: parlamentbe, illetve tapétához.

Hiátustörvény. A harmadik magánhangzótörvény a **hiátustörvény**. Ha két magánhangzó között hiátus, vagyis **hangűr** támad, azt igyekezzük beszélőként **megszüntetni**. Olyan esetekben fordul ez elő, amikor a két egymást követő hang **különböző hangrendű**: *tea*, *hiátus*, *leány*, *reám* (a *műút* vagy az *alááll* alakok hiába tartalmaznak egymás után következő magánhangzót, nem érvényesül bennük a hiátustörvény). A hiátus **feloldása** kétféleképpen lehetséges: vagy betoldódik egy mássalhangzó (**hiátustöltő hang**) a magánhangzók közé ([teja], [hijátus]), vagy **kiesik az egyik magánhangzó** ([lány], [rám]).

A mássalhangzótörvények akkor fejtik ki hatásukat, amikor két vagy több mássalhangzó találkozik egymással. Ilyenkor vagy nem történik semmi (tehát nem érvényesül semmilyen hangtörvény), vagy hasonulás, összeolvadás, rövidülés, kiesés, esetleg nyúlás történik.

A hasonulás során az egyik mássalhangzó részben vagy egészében átveszi a mellette álló hang képzési jegeit. Teljes hasonulás történik például a *v-től* különböző mássalhangzóra végződő főnevek *-val/-vel*

ragos alakjai esetében: *kalap* + *-val* = kalappal – ebben az esetben a minőségi változást írásban is jelöljük: ez az **írásban jelölt teljes hasonulás**. Más esetben azonban nem jelöljük a változás tényét: a *maradtak* [marattak] alak az **írásban nem jelölt teljes hasonulásra** példa.

Amikor az egyik mássalhangzó csak egyetlen képzési jegyében válik hasonlóvá a másikhoz, részleges hasonulásról beszélünk. Az *azonban* [azomban] alakban a *n* foghang átalakul a *b*-hez hasonlóan ajakhanggá, *m*-mé, tehát a képzési helye változik meg (**a képzési helye szerinti részleges hasonulás**); az *alakban* [alagban] alakban azonban a zöngés *b* hang az előtte álló zöngétlen *k* hangnak nem a képzési helyét, hanem a zöngésségét változtatja meg, és így lesz belőle zöngés *g* hang (**zöngésség szerinti részleges hasonulás**).

A hasonulás hathat **előrefelé** (*kalappal*) és **hátrafelé** (*maradtak*). Az *az* + *val* = *avval/azzal* alakpár kivételes példája annak, hogy a hasonulás akár minkét irányban is működhet.

Az összeolvadás során két vagy több egymást követő mássalhangzóból a kiejtésben egy harmadik keletkezik: *látja* = [láltya]; *tetszik* [teccik]; *fáradtság* = [fáraccság]. Ilyenkor általában egy zár- és egy réshang kerül egymás mellé, belőlük pedig egy zár-rés hang keletkezik (*ty*, *c*, *cs* stb.).

Rövidülés esetén egy hosszú és egy rövid mássalhangzó kerül egymás mellé, és a kiejtéskor a hosszú hangzó megrövidül: *hallgat* [halgat], *otthon* [othon].

Kiesés akkor történik, amikor három egymást követő mássalhangzó közül a másodikat nem ejtjük: *mondta* [monta], *rendtartás* [rentartás].

A nyúlás jelenségét akkor figyelhetjük meg, ha két magánhangzó között a mássalhangzó ejtésben megnyúlik: *kisebb* [kissebb], *egyed* [egydes].

A fenti egyszerű és könnyen átlátható példák után végül lássunk néhány olyat is, amelyekben **egyszerre több mássalhangzótörvény** is érvényesül:

- **ébresztget** [ébrezget]: az ébreszt ige két zöngétlen mássalhangzóra végződik, a *-get* gyakorítóképző pedig zöngés mássalhangzóval kezdődik. Lássuk, mi történik: a kiejtés során kiesik a *t* hang, azonban így a *sz* hang közvetlenül a *g* mellé kerül, és zöngéssé válik. Itt tehát kiesésről és zöngésség szerinti részleges hasonulásról egyaránt beszélhetünk. Ugyanezt figyelhetjük meg a *fáradtság* [fáraccság] esetében, csak itt zöngétlenedés történik.
- **mindnyájan** [minnyájan]: itt is nyilvánvalóan történik egy kiesés (a *d* hullik ki), de egyszersmind a *ny* is „bekebelezi”, vagyis teljesen magához hasonítja a *n*-t; itt azonban nem a zöngésség, hanem a képzési helye változik meg (a *n* foghangból *ny* szájpadrólhang válik).

A tétel összegző leírása

A beszéd folyamatban egymásra ható hangok hangtörvények szerint alkalmazkodnak egymáshoz. A magánhangzók hangtörvényei a hangrend, az illeszkedés és a hiátustörvény, a mássalhangzóké a hasonulás, az összeolvadás, a rövidülés, a kiesés és a nyúlás.